

ATROPATENANIN QƏBİR TIPLƏRİ VƏ DƏFN ADƏTLƏRİNİN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Samir KƏRİMOV,

AMEA-nın Lənkəran Regional
Elmi Mərkəzinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
samir-cayrud@mail.ru

Xülasə. Məqalədə tarixi Azərbaycan dövləti olan Atropatenanın maddi mədəniyyətindən bəhs edilir. Qeyd olunur ki, dəfn abidələri Atropatena dövlətinin maddi mədəniyyətinin əsas elementlərindən biridir. Son illərdə Azərbaycanın cənub-şərqi və Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş elmi nəticələr Atropatena mövcud olan dəfn adətlərini hərtərəfli öyrənməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatlar Atropatena bölgəsində bir çox qəbir növlərinin və müxtəlif dəfn adətlərinin mövcud olduğunu təsdiq edir. Mövcud arxeoloji məlumatlara görə, Atropatena ərazisində yaşayan tayfalarla aid müxtəlif dəfn adətlərini qeyd etmək olar. Belə ki, tarixi Atropatena bölgəsinə daxil olan ərazilərdə aşkar edilmiş müxtəlif tipli dəfnlər vaxtilə burada yaşamış tayfaların dəfn mərasiminin bir çox xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa imkan verir. Yerli və gəlmə tayfalarla məxsus olan bu dəfn abidələri onların dini inanclarını özündə əks etdirir. Eyni zamanda, bu tip dəfnlər Atropatenanın Əhəmənilər, Parfiya və Roma dövlətləri ilə siyasi, mədəni və sosial-iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsində də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

AÇAR SÖZLƏR: Atropatena, qəbir abidələri, dəfn adətləri, maddi mədəniyyət, sosial-iqtisadi münasibətlər.

Самир Каримов

О НЕКОТОРЫХ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ВОПРОСАХ ТИПОВ МОГИЛ И ПОГРЕБАЛЬНЫХ ОБРЯДАХ АТРОПАТЕНА

Резюме. В статье рассказывается о материальной культуре Атропатены - исторического государства Азербайджана. Отмечается, что погребальные памятники являются одним из основных элементов материальной культуры государства Атропатена. Научные результаты, полученные в последние годы в ходе археологических исследований, проведенных на юго-востоке Азербайджана и на территории Нахчывана, позволили всесторонне изучить погребальные обычаи, существовавшие в Атропатене.

В ходе исследования подтверждается существование многих типов могил и различных погребальных обычаев в исторической области Атропатены. По имеющимся археологическим

данным можно отметить различные погребальные обычаи, относившиеся к племенам, проживавшим на территории Атропатены. Таким образом, разнотипные захоронения, обнаруженные на территориях, входивших в историческую область Атропатены, помогают выявить многие черты погребального обряда некогда обитавших здесь племен. Эти погребальные памятники принадлежат местным и пришлым племенам отражают их религиозные верования. В то же время эти типы погребений важны при изучении политических, культурных и социально-экономических отношений Атропатены с государством Ахеменидов, Парфией и Римом.

КЛЮЧЕВОЕ СЛОВО: Атропатена, погребальные памятники, погребальные обычаи, материальная культура, социально-экономические отношения.

Samir Karimov

ON SOME THEORETICAL QUESTIONS OF GRAVE TYPES AND FUNERAL RITES OF ATROPATENA

Summary. The article says about the material culture of Atropatena - the historical state of Azerbaijan. It is noted that funerary monuments are one of the main elements of the material culture of the state of Atropatena. The scientific results obtained in recent years in the course of archaeological research conducted in the southeast of Azerbaijan and in the territory of Nakhichevan made it possible to comprehensively study the burial customs that existed in Atropatena.

The study confirms the existence of many types of graves and various burial customs in the historical region of Atropatena. According to the available archaeological data, different burial customs of the tribes living in the Atropatena area can be mentioned. Thus, the various types of burials discovered in the territories included in the historical region of Atropatena help to reveal many features of the funeral rite of the tribes once lived here. These burial monuments belonging to local and alien tribes reflect their religious beliefs. At the same time, these types of burials are important in studying the political, cultural, and socio-economic relations of Atropatena with the state of the Achaemenids, Parthia, and Rome.

KEY WORDS: Atropatena, funerary monuments, funerary customs, material culture, socio-economic relations.

Atropatena dövlətinin maddi mədəniyyətinin əsas elementlərindən biri də qəbir abidələri olmuşdur. Ona görə də Atropatenanın qəbir abidələri və dəfn adətlərinin tədqiqi onun maddi mədəniyyətinin obyektiv şəkildə öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin həmin dövrə məxsus olan arxeoloji abidələr kifayət qədər sistemli şəkildə öyrənilmədiyi üçün qəbir abidələrinin tipləri və dəfn adətlərinin xüsusiyyətləri haqqında elmi ədəbiyyatda cüzi məlumatlara rast gəlinir. Son illər Azərbaycanın cənub-şərqində və Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan elmi nəticələr Atropatenada mövcud olan dəfn adətlərinin kompleks tədqiqinə imkan verir. İndiyə kimi aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Atropatena ərazisində əsas dəfnmə adəti kimi yalnız küp qəbirlərin olması göstərilirdi və bu dəfnmə adətindən başqa digər dəfn adətləri haqqında heç bir tutarlı məlumata rast gəlinmirdi [1, s.113-114; 2, s.9-7].

Atropatenanın dəfn adətlərini yalnız küp qəbirlərlə məhdudlaşdırmaq isə düzgün deyildir. Son tədqiqatlar tarixi Atropatena ərazisində bir çox qəbir tiplərinin və müxtəlif dəfn adətlərinin mövcudluğunu təsdiqləyir.

Atropatena ərazisində küp qəbirlərdə dəfnətmə yeganə qəbir tipi olmamış, küp qəbirlərlə yanaşı, burada daş qutu, torpaq, katakomba və gil təknə qəbir tipləri də mövcud olmuşdur. Sadəcə küp qəbirlər digər qəbir tiplərinə nisbətən Atropatena ərazisində daha geniş yayılmışdır. Bununla belə həmin dövlətin sərhədlərinə daxil olan ərazilərdə daş qutu və torpaq qəbirlərdən ibarət xeyli sayda nekropollar qeydə alınmışdır [3, s.173-181]. Hələlik bu abidələrin əksəriyyətində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığından onların səciyyəvi xüsusiyyətləri tam araşdırılmamışdır.

Mövcud arxeoloji dəlillərə əsasən Atropatena ərazisində yaşamış tayfalara xas olan müxtəlif dəfnətmə adətlərini qeyd etmək olar. Belə ki, tarixi Atropatena hüdudlarına daxil olan ərazilərdə aşkar edilmiş müxtəlif qəbir tipləri vaxtilə burada yaşamış tayfaların dəfn adətlərinin bir çox xüsusiyyətlərinin aşkarlanmasına yardımçı olur. Onu da qeyd etmək ki, Atropatena üçün səciyyəvi olan küp qəbirlərdə dəfnətmə adəti mədəni əlaqələr nəticəsində qonşu Albaniyanın bir çox ərazilərinə yayılaraq alban mədəniyyətinin yerli xüsusiyyətləri ilə zənginləşmişdir. Atropatenanın qonşuluğunda yerləşən Albaniya ərazisində kifayət qədər küp qəbirlərdən ibarət nekropolların üzə çıxarılması bunu deməyə əsas verir. Bir çox tədqiqatçılar küp qəbirlərin Atropatenedən Albaniya ərazisinə yayılması fikrini irəli sürürlər.

V.Əsədov haqlı olaraq qeyd edir ki, Yaxın Şərq mədəniyyətinin Qafqaza yayılmasında Albaniyanın bilavasitə qonşuluğunda yerləşən Atropatena mühüm rol oynamışdır [4, s.27]. Müəllifin bu fikrini doğru saymaq olar. Çünki küp qəbirlərin Albaniya ərazisinə məhz cənubdan – Atropatenedən yayılması inandırıcı olmaqla yanaşı, məntiqə uyğundur. Küp qəbirlərin Albaniyaya Atropatenedə hakim din olan Zərdüştiliyyənin təsiri altında dəfn adəti kimi yayılmasını ehtimal edən tədqiqatçılar da vardır. Şamaxı, Qəbələ, Mingəçevir, Qaraköbər və s. antik dövrə aid küp qəbirlər dəfn xüsusiyyətlərinə görə Atropatenanın küp qəbirləri ilə bəzi oxşar cəhətlərə malikdir [5, s.210-220; 6, s.17-38; 7, s.474-475].

Albaniya ərazisinə küp qəbirlərin Atropatenedən yayılmasını arxeoloji tədqiqatların statistik nəticələri də sübut edir. Təkcə XX əsrin 80-90-cı illərində cənub-şərqi Azərbaycan ərazisindən arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində 50-dən artıq küp qəbir nekropolları aşkarlanmışdır. Bu nekropollar, əsasən, Lerik, Yardımlı, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar və s. rayonlardan tapılmışdır [3, s.177-178; 8, s.71-72; 9, s.461-462; 10, s.63-70]. Ən çox küp qəbirlər Lerik, Yardımlı, Masallı və Cəlilabad rayonlarında aşkar olunmuşdur. Cəlilabad və Yardımlı ilə həmsərhəd olan Germidən də sinxron küp qəbirlər nekropollarının aşkarlanması küp qəbirlərin Atropatenanın müxtəlif ərazilərində əhəmiyyətli dərəcədə yayılmasını sübut edir [3, s.42-43]. 1965-ci ildə Azərbaycan-İran sərhədinin yaxınlığında Balharu çayının sahilində yerləşən Germinin Şıxlar kəndinin şimal və cənub tərəfində İran Arxeologiya Mərkəzinin arxeoloqu Kəmbəxş Fərd tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı e.ə. II-I əsrlərə aid Əyri Zəmin təpə, Qan yeri təpə, Qəhrəman təpə, Həmat Saleh təpə, Hətəm Piy Dərgah və s. kimi küp qəbirlərdən ibarət nekropollar aşkar edilmişdir [11, s.151-156].

Germinin küp qəbirlər nekropollarından tapılan Parfiya pullarına əsasən, İran və əcnəbi arxeoloqlar Atropatena xas olan maddi mədəniyyəti Parfiya mədəniyyəti kimi xarakterizə etməyə çalışırlar. Onda bir çox suallar yaranır ki, bu ərazilərdə əgər doğrudan da Parfiya mədəniyyəti yayılıbsa, niyə çiy kərpic

və gil sarkofaqlarda kütləvi şəkildə dəfn etmə adətinə rast gəlinmir? Bəs, Azərbaycanın şimalını əhatə edən tarixi Atropatena ərazilərində niyə Parfiya mənşəli arxeoloji tapıntılar sayca azlıq təşkil edir? Sadəcə Atropatenedə eramızın I əsrində hakimiyyətə gələn Parfiya mənşəli sülalə Atropatenanın əsrlər boyu formalaşan dəfn adətlərini birdən-birə sıxışdırıb aradan çıxara bilməzdi. Digər tərəfdən, Parfiya mənşəli əhalinin Atropatenedə üstün mövqeyə malik olmasını sübut edən arxeoloji dəlillər də demək olar ki, yox dərəcəsidir. Parfiyanın təsiri Atropatenanın periferiyalarında müəyyən dərəcədə güclü olsa da, ucqarlarda elə bir təsir gücünə malik olmamışdır. Bu küp qəbir nekropollarını son Atropatena dövrü abidələri kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Buradan tapılan parfiya mənşəli tapıntılara gəlincə isə onların məhz daha çox ticarət əlaqələri nəticəsində bu ərazilərə gətirilməsini ehtimal etmək olar. Bilavasitə məqalə müəllifinin iştirakı ilə 2012-ci ildə Lerik rayonu ərazisində antik dövr abidələrini müəyyənləşdirmək məqsədilə C.Eminli ilə birgə Boykəndil, Buruq, Kirəvud və s. kəndlərin ərazisində küp qəbirlər nekropolları qeydə alınmışdır. Boykəndil kəndi ərazisində qeydə alınmış Xımbəpoçə küp qəbirlər nekropolunda isə 2019-cu ildən başlayaraq C.Eminli tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı tədqiq olunmuş 6 küp qəbirin dəfn avadanlığı içərisində Germidən məlum olan bəzi analoji nümunələrin tapılması qeyd olunmuşdur [12, s.261-264]. C.Eminli məqaləsində bu nekropoldakı küp qəbirləri Germidən tapılan Parfiya pullarına və bəzi parfiya mənşəli məmulatlara əsasən eramızın I-II əsrlərinə aid etsə də, bu xronoloji çərçivə məqbul sayıla bilməz. Çünki bu nekropoldan aşkarlanan küp qəbirlərin heç birindən tapılan dəfn avadanlığı bütünlükdə Parfiya mənşəli olmamış və daha çox özündə Atropatena maddi mədəniyyətini əks etdirmişdir.

Azərbaycanın cənub-şərqində küp qəbirlərin yayılma arealı da müəyyən elmi mülahizələrin irəli sürülməsinə yardımçı olur. Belə ki, Muğan düzənliyində küp qəbirlərdən ibarət nekropollar kifayət qədər qeydə alınsa da, Lənkəran ovalığında isə hələlik bunun tam əksini görürük. Maraqlı cəhət bundan ibarətdir ki, indiyə kimi bölgənin digər rayonlarından fərqli olaraq Lənkəran və Astara rayonları ərazisində küp qəbir nekropolları demək olar ki, aşkarlanmamışdır. Tarixi Atropatena ərazilərində küp qəbirlərin digər səciyyəvi cəhəti onların əsasən düzən və dağətəyi ərazilərdə qeydə alınmasıdır. Yüksək dağlıq ərazilərdə küp qəbirlər qeydə alınmamış və həmin ərazilər üçün daha çox daş qutular səciyyəvi olmuşdur. Tədqiqatçıların bəziləri dağətəyi və düzən ərazilərdə küp qəbirlərin geniş yayılmasını bu qəbirlərin daşıyıcıları olan tayfaların təsərrüfat fəaliyyətləri ilə əlaqələndirirlər. Təbii ki, burada təsərrüfat fəaliyyətini yeganə amil kimi qəbul etmək olmaz. Küp qəbirlərin daşıyıcıları olan tayfaların başlıca düzən və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşması faktı onların faktiki olaraq oturaq həyat tərzinə malik olmasını göstərir. Digər tərəfdən onların dəfn adətlərinin icrasında iri təsərrüfat küplərindən istifadə edilməsi bu fikri inandırıcı etsə də, dəfn zamanı istifadəyə yararsız küplərdən heç də bütün hallarda istifadə olunmamışdır. Antik dövrdə küp qəbirlərdə dəfn adətinin geniş yayılması və əsas dəfn adətlərindən birinə çevrilməsi məsələsinə münasibətin birmənalı olmadığını nəzərə alaraq onu da qeyd edək ki, bu dəfn tipinin yayılma arealına Zərdüştilik ehkamları mühüm təsir göstərmişdir.

Küp qəbirlərin ən çox rast gəlinməsi ərazilərdən biri də Naxçıvan olmuş və bu ərazi antik dövrdə Atropatena hüduklarına daxil olmuşdur [3, s.42-43; 4, s.36-37; 13, s.73-80]. Arxeoloji qazıntılar zamanı həm də Naxçıvan ərazisindən Atropatenanın maddi mədəniyyətini səciyyələndirən xeyli miqdarda abidə aşkarlanmışdır. Şimali Azərbaycan ərazisindən və müasir İrənin şimal-şərqindən aşkarlanan antik dövrə

aid arxeoloji abidələr Atropatenanın maddi mədəniyyətinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir [14, s.7-20]. Naxçıvan küp qəbirləri həm də Atropatena-Roma əlaqələrinin araşdırılmasına kömək edir [15, s.366-367]. Antik dövr küp qəbirlərin xronologiyasında iki mərhələ müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçılar erkən küp qəbirlər üçün xronoloji çərçivəni e.ə. V-III əsrlər qəbul etmişlər. Məhz Atropatena ərazisində küp qəbirlər bu dövrdə meydana gəlmiş və əsas dəfn adətinə çevrilmişdir. Lakin Atropatena küp qəbirlərin geniş yayılması və kütləvi dəfn adətinə çevrilməsini e.ə. III-II əsrlərinə aid etmək olar. Bu dövrdən etibarən istər Atropatena, istərsə də Albaniya ərazisində bu dəfnə geniş yayılmağa başlamışdır. Küp qəbirlərin dəfn adəti kimi uzun müddət Azərbaycan ərazisində mövcud olması heç də təsadüfi olmamış və İslam dini bu torpaqlarda yayılmağa başlayan dövrdən etibarən tədricən aradan çıxmışdır. Küp qəbirlər erkən orta əsrlərdə də Atropatena və Albaniya ərazisində əsas dəfn adətlərindən biri olmuş və uzun müddət mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Arxeoloji ədəbiyyatda küp qəbirlərdə dəfnətinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri əksini tapmışdır. Müəyyən lokal cəhətlər həmin qəbir tipinin yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə bağlı idi. Adətən küp qəbirlərdə dəfn olunan şəxslər küpün içərisində tam bükülü və yarım bükülü vəziyyətdə, baş hissələri küpün ağzına doğru olmaqla, sağ və ya sol yanı üstə dəfn olunmuşdur [4, s.118]. Dəfn avadanlığı əsasən saxsı və metaldan hazırlanmış müxtəlif formalı qablardan, silahlardan, bəzək əşyaları və pullardan ibarət olurdu.

Küp qəbirlərdən aşkarlanan dəfn avadanlığı içərisində saxsı məmulatı üstünlük təşkil etmiş və dəfn ayının həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyətə malik idi. Atropatenanın küp qəbirlərindən tapılan dəfn avadanlığı yerli əhəlinin dini inancları, sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İctimai-iqtisadi və sosial-mədəni münasibətlər də Atropatena tayfalarının dəfn adətlərinə müəyyən dərəcədə təsir göstərmişdir.

Atropatena ərazisində antik dövrə aid küp qəbirlərdən sonra ən çox təsadüf olunan qəbir tipi daş qutulardır. Bu qəbir tipi daha çox dağlıq ərazilərdə geniş yayılmışdır. Bu dövrə aid daş qutu qəbirlərə Lerik, Yardımlı, Astara, Masallı, Naxçıvan və s. ərazilərdə daha çox təsadüf olunur. Bu qəbir tipinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri onların tək və iki kameralı olmasıdır. Belə ki, antik dövrdə daş qutu qəbirlərində başlıca yenilik qəbir kamerasının əsas hissəsində mərhumun özünün, ikinci kamerasında isə dəfn avadanlığının qoyulmasıdır. Bu cür dəfn tipi son tunc və erkən dəmir dövründə bölgədə meydana gəlməsinə baxmayaraq, elə də geniş yayılmamış və artıq antik dövrdə daş qutularda dəfn adətinin səciyyəvi cəhətinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Yardımlı rayonunun Xanbulaq və Peştəsər nekropolunun materialları xüsusi maraq doğurur [16, s.79-94; 3, s.58]. İki kameralı daş qutu qəbirlər Germidən də məlumdur. Germinin Şıxlar kəndinin yaxınlığında yerləşən nekropolların birindən eramızın I-II əsrlərinə aid yarım bükülü vəziyyətdə basdırılmış tək dəfnli iki kameralı daş qutu qəbirlər aşkarlanmışdır [11, s.158-159]. Burada tədqiq olunmuş qəbirlərin dəfn xüsusiyyətlərinə görə, Atropatena tayfalarına aidiyyətini söyləmək olar. Peştəsər nekropolunun arxeoloji materialları kifayət qədər atəşpərəst ehkamlarını özündə əks etdirir. Peştəsər nekropolunun saxsı məmulatı həm də Astara rayonunda qeydə alınan və tədqiq olunmuş bir çox nekropolların arxeoloji materialları ilə, o cümlədən Bəşiri Xəmən nekropolu ilə tam oxşarlıq təşkil edir [17, s.65-73]. Bu nekropolların saxsı məmulatı içərisində zoomorf elementlərə daha çox rast gəlinir. Tədqiq olunan daş qutu qəbirlərindən saxsı məmulatı ilə yanaşı, az miqdarda da olsa, metal məmulatı, silahlar və bəzək əşyaları tapılmışdır. Bölgənin daş qutu qəbirləri Cənubi Azərbaycan

ərazisində Gilan, Germi, Meşkinşəhr, Ərdəbil və Təbrizdə tədqiq olunan daş qutu nekropolları ilə oxşar analogiyaya malikdir [11, s.158-160; 18, s.5-21; 19, s.224-231; 20, s.344-352; 21, s.914-924]. Bunu biz dəfn rituallarında və qəbir avadanlığında açıq şəkildə müşahidə edirik. Lakin İran arxeoloqları tarixi Atropatena hüduqlarında olan bu daş qutu nekropollarını dəmir dövrünün IV-III mərhələsinə aid edərək küp qəbirlərdə olduğu kimi, Əhəməni və Parfiya dövrünün abidələri kimi təqdim etməyə çalışırlar [22, s.101-112; 23, s.3-15]. Onu da qeyd edək ki, bu abidələrin heç birini sırf Əhəməni və Parfiya abidələri sırasına daxil etmək olmaz və onlar daha çox Atropatena maddi mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Gilan ərazisindən tapılan Marlik, Əmlaş, Kalouruz, Şahran, Toul, Ağa evləri, Qale-Koute, Cəmşid Abad və s. nekropolları Lerik, Yardımlı və Astara ərazisindəki qəbir abidələri ilə tam eyniyyət təşkil edir. M.R.Xələtbəri Gilanın dəmir dövrü daş qutu nekropollarını etnik mənsubiyyətinə görə Atropatena tayfalarından olan kadusilərlə əlaqələndirir [23, s.22-30]. Müəllifin bu məsələyə münasibətini də birmənalı qəbul etmək olmaz. Çünki onların kadusilərə mənsubluğunu təsdiqləyən arxeoloji dəlillər kifayət qədər deyildir. Bütünlükdə Cənubi Azərbaycan ərazisindən aşkarlanan e.ə. V əsrdən başlayaraq bizim eramın III əsrinə qədər dövrü əhatə edən arxeoloji abidələr Atropatena dövrü abidələri kimi elmdə özünün əksini tapmalıdır.

Daş qutu qəbirlərin Atropatenanın daha çox yüksək dağlıq əraziləri üçün səciyyəvi olmasını söyləmək olar. Atropatenedən fərqli olaraq Albaniya ərazisində antik dövrə aid iki kameralı daş qutu qəbirlər aşkar edilməmişdir. Deməli, bu cür dəfnə Atropatena üçün daha çox xarakterik olmuşdur.

Albaniya və Atropatena dövlətlərinin dəfn adətlərində müəyyən oxşarlıqların olması da təsadüfi deyildir. M.Xəlilov Albaniyanın siyasi hüduqlarından kənarında - Azərbaycan ərazisində antik dövrə aid daş qutu qəbirlərin daha çox Naxçıvanda, Lənkəran-Astara bölgəsində aşkar edilməsini əsas götürərək, belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, tarixi Atropatena hüduqlarına daxil olmuş Şərur rayonu ərazisindəki e.ə. II-b.e. III əsrlərinə aid Albantəpədən üzə çıxarılmış daş qutu qəbirlər albanların bir qrupu üçün xarakterikdir [24, s.88]. Tədqiqatçının fikrincə, albanların bir qrupu müəyyən dövrdə Atropatenedə məskunlaşmış və özlərinin ənənələrinə uyğun daş qutularda dəfn etməni həyata keçirmişlər. Antik dövrün yazılı mənbələrindən də məlum olur ki, bəzi Atropatena tayfaları da Albaniya ərazisində yaşamışlar. Tədqiqatçılar daş qutu qəbirlərinin Atropatena ərazisində geniş yayılmasını bu dəfn tipinin hələ son tunc və erkən dəmir dövrü ənənələrinin davamı kimi göstərirlər. Qeyd edək ki, Lerik rayonu ərazisindən son tunc və erkən dəmir dövrünə aid bu cür daş qutu qəbirləri məlumdur.

Q.Qoşqarlı da antik dövrə aid daş qutuları qədim dövrün dəfn ənənəsinin davamı hesab edir və bu daş qutu nekropolları üçün iki xronoloji mərhələ müəyyən etmişdir: e.ə. V-I əsrlər antik dövrə aid daş qutu qəbirləri üçün erkən mərhələ kimi qəbul edilmişdir. Bu mərhələyə aid daş qutu qəbirləri geniş arealda aşkar olunmuşdur. İkinci mərhələyə aid daş qutu qəbirləri b.e. I-II əsrləri ilə hüduqlanmışdır [3, s.132]. İkinci mərhələnin xronoloji çərçivəsinin erkən orta əsrlərə qədər davam etməsini ehtimal etmək olar.

Atropatena ərazisindən tapılan digər qəbir tipi torpaq qəbirlər olmuşdur. Bu qəbir tipi küp və daş qutu qəbirlərlə demək olar ki, həmdövrüdür. Torpaq qəbirlərə əsasən Atropatenanın düzən və dağətəyi ərazilərində təsadüf edilmişdir. Torpaq qəbirlərdən ibarət nekropollara Lerik, Astara, Yardımlı, Masallı və Cəlilabadda təsadüf olunmuş və onların bəzilərində müəyyən arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Bu

dəfn adəti də atropatenalıların maddi mədəniyyətinin tədqiqində əhəmiyyətli yer tutaraq onların müxtəlif dəfn praktikasına malik olmasını sübut edir. Torpaq qəbirlərdə arxası üstə uzadılma, tam bükülü və yarım bükülü vəziyyətdə dəfn ayini həyata keçirilmişdir. Lerik rayonunun Boykəndil və Piboztəpə (Kürdəsər I), Masallıdakı Əmirtürbə və Cəlilabaddan aşkarlanan Cəfər xan nekropolu bu dəfn mədəniyyətinin bir çox maraqlı məsələlərinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sadaladığımız nekropollar torpaq qəbirlərin Atropatenada həm yerli, həm də gəlmə əhaliyə mənsubluğunu təsdiqləyir. Qeyd edək ki, dövrün siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövrlərdə Atropatena ərazisinə əhalinin miqrasiyası baş vermişdir. Bu daha çox hərbi yürüşlərlə bağlı idi. Bunu izləmək üçün ən yaxşı informasiyanı qəbir abidələri verir.

Bu baxımdan Lerik rayonunun Kürdəsər kəndi ərazisində aşkarlanan Piboztəpə (Kürdəsər I) nekropolunu xüsusi qeyd etmək olar. Bu nekropolu ilk dəfə XX əsrin 80-ci illərində Q.Qoşqarlı qeydə almışdır. Məqalə müəllifinin təşəbbüsü əsasında C.Eminli ilə birgə bu abidəyə 2012-ci ildə yenidən baxış keçirilmiş və burada stasionar qazıntıların aparılması qərara alınmışdır.

Piboztəpə nekropolundan aşkarlanan torpaq qəbirlər Atropatenanın dəfn ənənəsinin mühüm xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Burada 2012-ci ildən başlayaraq C.Eminli tərəfindən tədqiq olunan 100-dən artıq torpaq qəbirin bir qisminin Atropatenaya aid olmasını söyləmək olar. Piboztəpəni (Kürdəsər I) tədqiq edən C.Eminli nekropolda həm də Əhəməni və Parfiya təsirlərinin müşahidə olunduğunu qeyd edir [25, s.212-214]. Buradan Əhəməni və Parfiya mənşəli müəyyən tapıntıları ticarət əlaqələrinin göstəricisi hesab etmək olar. Piboztəpə (Kürdəsər I) nekropolundan aşkarlanan qarışıq dəfn adətləri və qəbir avadanlığının məhz Atropatena maddi mədəniyyətini səciyyələndirməsini söyləmək olar. Piboztəpə nekropolundan aşkarlanan torpaq qəbirlərdən əldə olunan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən zoomorf formalı qablar daha çox Atropatena üçün xarakterik olmuşdur.

Atropatena ərazisində həm də Parfiya və sarmat-alan yürüşləri ilə əlaqədar olaraq gil təknə, çiy kərpic və katakombalarda da dəfn mədəniyyətinə rast gəlinmişdir. Bu dəfn adətləri gəlmə əhalinin dini görüşlərini əks etdirir. Bu qəbir tipləri Atropatena ərazisində dominant qəbir tipinə çevrilməmişdir və müəyyən lokal ərazilərdə izlənilir. Adları çəkilən dəfn tiplərinə Cənubi Azərbaycan və Masallı rayonu ərazisindəki bəzi arxeoloji abidələrdə təsadüf olunmuşdur. Q.Qoşqarlı Masallıdan tapılan Əmirtürbə nekropolundakı dəfn mədəniyyətinə və dəfn avadanlığına görə bu nekropolun sarmat-alan hərbi kontingentinə mənsubluğunu və onların Xəzərin sahilləri ilə Atropatenaya yürüşlərini əks etdirdiyini ehtimal edir [26, s.73]. Cənubi Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində rast gəlinən katakombalar da sarmat-alanların Atropatenaya hərbi yürüşlərini təsdiqləyir. Parfiya ekspansiyası isə Atropatenada gil təknə və çiy kərpic qəbirlərin müəyyən bir arealda yayılmasını şərtləndirmişdir.

Beləliklə, tədqiqatlar göstərir ki, Atropatena ərazisində müxtəlif qəbir abidələri və dəfn adətləri geniş yayılmışdır. Bu qəbir abidələri yerli və gəlmə tayfalara aid olmaqla həm də onların dini görüşlərini əks etdirmişdir. Eyni zamanda, bu qəbir tipləri Atropatenanın Əhəməni, Parfiya və Roma dövlətləri ilə siyasi, mədəni və sosial-iqtisadi münasibətlərinin araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Atropatena dövləti böyük imperiyaların siyasi burulğanında uzun müddət varlığını qoruyub saxlaya bilmiş və özündən sonra maddi irs qoyaraq tarix səhnəsindən çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены. Баку: “Азернешр”, 1989, 160 с.
2. Алиев Ф. Культура античного Азербайджана-Мидийской Атропатены и Кавказской Албании (IV в. до.н.э.-III в.н.э.). Баку: “Тахсил”, 2007, 180 с.
3. Гошгарлы Г.О. Типология погребальных памятников античного периода на территории Азербайджана. Баку: “Елм”, 2012, 246 с.
4. Əsədov V. Azərbaycanın küp qəbirləri. Bakı: “Afpoliqraf”, 2018, 240 s.
5. Халилов Дж.А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании // СА, №1, 1962, с. 209-220.
6. Голубкина Г.И. Археологические обследования и раскопки и кувшинных погребений в Азербайджане // Изв.АН.ССР. Серия общественных наук, 1959, №1, с. 17-38.
7. Османов Ф.Л., Ахвердиев А.Ш. Разведки Агджебединском районе в 1974 г // АО, Москва, “Наука”, 1975, с. 474-475.
8. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: “Araz”, 2006, 164 s.
9. Кошкарлы К.О. Исследования в зоне Талышских гор // АО в ССР в 1987 г. Москва: “Наука”, 1988, с. 461-462.
10. Kəsəmənli H.P., Əliyev Ə.Ə. Puşkin rayonunda aşkar edilmiş küp qəbirlər // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1984, №4, s. 63-70.
11. Curtis V.S., St. J. Simpson. Germe. Archeological news from Iran and Central Asia // The British Institute of Persian studies, Journal of Persian studies. London, vol.38. London, 2000, p. 151-160.
12. Eminli C. Xımbəroçə küp qəbirlər məzarlığı (Lerik rayonu, Boykəndil kəndi) // Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi-2021. Bakı: “Təhsil”, 2021, s. 257-268.
13. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin antik dövr küp qəbirləri // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, 1976, №1, s. 73-84.
14. Гаибов В.А. Северный Иран в античное время (Мидия, Атропатена, Гиркания). Автореферат дисс. кан. ист.наука. Москва: 1990, 24 с.
15. Ristvet L., Gognik H., Вахşəliyev V.B., Aşurov S.H. Oğlanqalada Azərbaycan-Amerika birgə arxeoloji qazıntıları (Şərrur rayonu) // Azərbaycanca Arxeoloji Tədqiqatlar, Bakı, 2012, s. 360-378.
16. Кошкарлы К.О. Пештасарской некропол // Изв.АН Азерб.ССР. Серия истории, философии и права, 1992, №1-2, с. 79-83.
17. Axundov T. Astarada 20 gün. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2000, 112 s.
18. Fallahian Y. Investigation of burial patterns in Iron age of Gilan // Iran. Ancient Asia. 2013, 4:5, p.1-23.
19. Cahani V. “Qale-Gərdən” məzarlığı (Gilan düzənliyində dəmir dövrünə aid tapılmış ilk qəbir) // Tarix və onun problemləri, 2012, №1, s. 224-232.
20. Cahani V. Qədim Bouye qəbiristanlığı // Tarix və onun problemləri, 2012, №2, s. 344-352.
21. Bassampour F. A study on metal objects of the Iron Age on Masjed-e-Kabud located in Tabriz // European Online Journal of Natural and Sosial Sciences, 2014, vol 3, №4, p. 914-924.

22. Rezaloo R. Parthian Burials at Khaneghah Gilan Cemetery in Ardabil Province // *Int. Hummanities*, 2012, vol 19(1), p. 101-112.
23. Khalatbari M.R. Gilan in the Iron age. 2004, 338 p.
24. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri. Bakı: "Nafta-Press", 2009, 180 s.
25. Eminli C.T., İskəndərov E.Ə. Antik dövr üzrə Lerik arxeoloji ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə dair (2012-2013-cü illər) // *Azərbaycanda Arxeoloji Tədqiqatlar 2013-2014*, Bakı, "Xəzər Universiteti", 2015, s. 210-216.
26. Гошгарлы Г.О. Об одной группе грунтовых погребений первых веков нашей эры на территории Азербайджана // 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar, Bakı, 2007, s. 73-75.